

ROMAN BUDZINOWSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

e-mail: roman.budzinowski@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4218-3143

Badania prawnoporównawcze w prawie rolnym

Comparative legal studies in agricultural law

Le ricerche comparatistiche nel diritto agrario

The purpose of writing this article was to formulate a general reflection on comparative legal studies in agricultural law. The considerations carried out confirm the peculiarity of comparative research in this field of law, as well as the evolution of its subject matter. At the dawn of agricultural law, comparative legal studies referred to the entire branch of agricultural law, although their character was rather that of ‘approximating’ its shape and development in particular legal orders. In the course of time, the comparison became focused on legal institutions, and nowadays on agricultural law as a branch of law. The search for answers addressing contemporary challenges facing agriculture and agricultural law has further expanded the subject of comparison, although today it is viewed from the perspective of a research problem, often of a global nature, rather than from the perspective of individual legal systems and institutions contained in them. The considerations presented here also justify the claim that Polish agricultural lawyers may be proud of their successes in conducting comparative legal research in agricultural law, and that the subject and results of such their research are comparable to the achievements of the Western European science. At their core are considerations of Aleksander Lichorowicz who almost 40 years ago substantiated the need for this kind of research in agricultural law.

Keywords: agricultural law, comparative legal studies, legal language challenges, evolution of the object of study

L’obiettivo dello studio è quello di formulare una riflessione generale circa le ricerche condotte nell’ambito del diritto agrario comparato. Le considerazioni svolte confermano la specificità delle ricerche comparatistiche condotte in questo campo del diritto e l’evoluzione della sua materia. Agli arbori del diritto agrario le suddette ricerche facevano riferimento all’intero ramo del diritto agrario, anche se il loro carattere era piuttosto quello di “approssimarne” la forma e lo sviluppo nei singoli ordinamenti giuridici. Nel corso del tempo,

l'oggetto del confronto si è spostato sullo studio degli istituti giuridici, e al giorno d'oggi comprende anche lo studio del diritto agrario come branca del diritto. Successivamente, la ricerca delle risposte alle sfide contemporanee dell'agricoltura e del diritto agrario ha comportato un ulteriore ampliamento dell'oggetto del confronto, incentrato ora sul problema di ricerca, spesso di carattere globale, e non dal punto di vista dei singoli ordinamenti giuridici e degli istituti in essi contenuti. Le considerazioni svolte consentono anche di affermare che i giuragraristi polacchi possono vantarsi di successi nel condurre ricerche comparatistiche in diritto agrario, e gli argomenti da loro affrontati e i risultati ottenuti sono paragonabili ai meriti della ricerca svolta in Europa occidentale. Le loro ricerche si basano sulle considerazioni di Aleksander Lichorowicz, che quasi 40 anni fa dimostrò la necessità di condurre questo tipo di ricerche nel diritto agrario.

Parole chiave: diritto agrario, ricerche comparatistiche in diritto agrario, sfide linguistiche, evoluzione dell'oggetto della ricerca

---

Jedną z cech wyróżniających dorobek naukowy Profesora Aleksandra Lichorowicza są liczne publikacje o charakterze prawnoporównawczym, w tym kilka monografii. Świadczą one nie tylko o językowych kompetencjach Autora, lecz także o ogromnej, żmudnej pracy badawczej, wymagającej dłuższego pobytu w zagranicznych ośrodkach naukowych. To Profesor przed niemalże czterdziestu laty, jako pierwszy z polskich prawników agrarystów, uzasadnił potrzebę prowadzenia w prawie rolnym badań prawnoporównawczych. Te rozważania stanowiły i nadal stanowią nie tylko inspirację, ale także istotną wskazówkę metodologiczną dla kolejnych badaczy. Warto do nich nawiązać, mając na uwadze funkcjonowanie rolnictwa w jakże odmiennych realiach społeczno-gospodarczych i prawnych. Wyrażając szacunek i uznanie należne Jubilatowi, niniejsze rozważania poświęcam właśnie badaniom prawnoporównawczym, ujmowanym zarówno w perspektywie historycznej, jak i odnoszonym do współczesnego prawa rolnego.

* * *

1. Badania prawnoporównawcze należą do kanonu prowadzenia studiów we współczesnej nauce prawa. Jednak stopień wykorzystania metody komparatystycznej w szczegółowych naukach prawnych jest różny, zdeterminowany właściwościami podjętego problemu, jego powiązaniem z obcymi regulacjami prawnymi, oceną rodzimego prawa i poszukiwaniem inspiracji do jego doskonalenia czy intensyfikacją obrotu międzynarodowego. Przed-

stawiciele różnych gałęzi prawa sformułowali też wiele ogólnych refleksji dotyczących m.in. sposobu posługiwania się tą metodą, jej przydatności, celów i funkcji¹.

Rozważaniom prawnorolnym nie jest oczywiście obce odwoływanie się do zagranicznych regulacji prawnych i związanej z nimi doktryny. Co więcej, prace, które pomijałyby metodę komparatystyczną (ze względu na przedmiot badań) są raczej wyjątkowe. Można powiedzieć, że dominują opracowania oparte na bogatym materiale prawnoporównawczym, a we wstępach do prac monograficznych zamieszczone są wzmianki dotyczące uzasadnienia i sposobu wykorzystania tej metody. Brakuje wszakże w polskiej literaturze prawnorolnej ogólnej refleksji o badaniach prawnoporównawczych, uwzględniających kontekst historyczny i odnoszonych do współczesnego prawa rolnego. Stanowi to niewątpliwie lukę, szczególnie widoczną na tle dorobku agrarystów zagranicznych. Wystarczy tu przywołać choćby artykuły Antonia Jannarellego o komparatystyce i prawie rolnym² oraz José Martíneza o językowych wyzwaniach badań prawnoporównawczych dotyczących tego prawa³.

Celem tego opracowania jest zatem sformułowanie ogólnej refleksji na temat badań prawnoporównawczych w prawie rolnym, a przy okazji o stanie takich badań w nauce polskiej na tle osiągnięć doktryny zachodnioeuropejskiej. Refleksja ta nie obejmuje uzasadnienia konieczności ich prowadzenia, skoro dziś uznaje się je powszechnie za niezbędne do studiów nad tym prawem w warunkach zglobalizowanej gospodarki⁴. Chodzi raczej o określenie swoistości badań komparatystycznych w prawie rolnym ze względu na przedmiot, funkcję (cele) oraz ich rolę zarówno w okresie kształtowania się prawa rolnego, jak i we współczesnej nauce tego prawa.

Punktem wyjścia rozważań jest ogólne określenie swoistości badań prawnoporównawczych w prawie rolnym. Wymaga to najpierw krótkiego

---

¹ A. Wróbel, *Badania prawnoporównawcze w prawie karnym na przykładzie systemów prawa karnego Polski, Ukrainy oraz Rosji – od teorii po praktykę*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” 2016, nr 4, s. 263 i n.; K. Nowacki, *Badania prawnoporównawcze w ochronie środowiska*, w: J. Boć, A. Chajbrowicz (red.), *Nowe problemy badawcze w teorii prawa administracyjnego*, Wrocław 2009, s. 123 i n.; I. Szymczak, *Metoda nauki o porównywaniu systemów prawnych*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” 2014, nr 3, s. 37 i n.

² A. Jannarelli, *Comparazione e diritto agrario*, „Rivista di Diritto Agrario” 2019, nr 3, s. 443 i n. oraz w: idem, *Comparazione e diritto agrario. Saggi*, Bari 2021, s. 11 i n.

³ J. Martínez, *Sprachliche Herausforderungen an die Rechtsvergleichung im Agrarrecht*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2021, nr 2, s. 331 i n.

⁴ Ibidem, s. 331.

scharakteryzowania – na potrzeby rozwinięcia argumentacji – samej metody prawnoporównawczej, a następnie odniesienia się do regulacji prawa rolnego. Wyrzedzając nieco tok wywodu, należy zauważyć, że to agraryści mają wiele do powiedzenia na temat badań prawnoporównawczych, jego cech szczególnych ze względu właściwości prawa rolnego jako przedmiotu badań. Uzasadnienia dostarczy ukazanie roli takich badań w kształtowaniu się prawa rolnego, zwłaszcza w procesie wyodrębniania się tej gałęzi prawa, a następnie ich charakterystyka we współczesnym prawie rolnym.

Z oczywistych względów niniejsze rozważania dotyczą również doświadczeń agrarystów zagranicznych, uwzględniają ich dorobek w zakresie prowadzenia takich badań. Jednak dokumentacja bibliograficzna – z uwagi na rozległość problematyki – nie jest wyczerpująca; została ograniczona do niezbędnych przykładów. Należy również zaznaczyć, że brzmienie tematu uzasadnia pominięcie zagadnień komparatystyki dotyczącej systemów prawnych. Przedmiotem zainteresowania nie jest też prawo porównawcze czy porównawcze prawo rolne, choć wiele formułowanych w jego ramach spostrzeżeń jest interesujących w kontekście niniejszych rozważań⁵.

2. Prezentując ogólne uwagi o metodzie komparatystycznej⁶, wypada wyjść od słowa, które najlepiej oddaje jej sens, a więc od „porównywania”. Kожarzy się ono z czynnością, która polega na pokazywaniu różnych relacji między przedmiotami – podobieństw, różnic czy tożsamości⁷. Gdyby odnieść ją do badań prawnoporównawczych, wyraża się ona w prezentowaniu relacji między różnymi systemami prawnymi, ale dotyczącymi ściśle określonego przedmiotu porównywania (np. instytucji prawnych, zespołów takich instytucji, tendencji rozwojowych, gałęzi prawa, koncepcji doktrynalnych). Mogą to być systemy prawne inne niż polski, ale z reguły badania takie odnoszą się do prawa polskiego zestawionego z jednym czy wieloma obcymi systemami prawnymi.

Aby je prowadzić, badacz powinien doskonale znać zarówno prawo polskie w zakresie objętym przedmiotem porównania, jak i prawo obce. Nie chodzi tu tylko o znajomość przepisów, ale także normatywnego „otoczenia”, ich interpretacji, związanych z nimi koncepcji doktrynalnych oraz uwarunkowań społeczno-gospodarczych, historycznych i kulturowych. Wymaga

---

⁵ A. Carrozza, *Droit agraire comparé: premises historiques et metodologiques*, w: idem, *Scritti di diritto agrario*, Milano 2001, s. 691 i n.

⁶ Na temat charakterystyki badań prawnoporównawczych zob. zwłaszcza: R. Tokarczyk, *Komparatystyka prawnicza*, Warszawa 2008 i powołaną tam literaturę.

⁷ Ibidem, s. 31–32.

ona pogłębionych badań, a zwłaszcza studiów nad prawem obcym (w zakresie wyznaczonym przez przedmiot porównywania), oraz zakłada dobre operowanie językiem obcym. Dzięki temu możliwe jest prowadzenie badań porównawczych, o ile ich przedmiot został ustalony w sposób sensowny. Wynikiem takich badań będzie natomiast ukazanie zbieżności bądź rozbieżności badanych regulacji, jednak nie w celu pokazania prawa „lepszego” czy „gorszego”, ale pełniejszej oceny rodzimych regulacji prawnych i sformułowania – na bazie obcych doświadczeń – postulatów co do ich ulepszenia.

Przytoczenie tytułów zagranicznych opracowań naukowych nie spełnia wymogów badań prawnoporównawczych, a poprzestanie na opracowaniach książkowych nie pozwala poznać „prawa w działaniu”⁸. Stwierdzenie to należy również odnieść do prezentacji obcych regulacji prawnych. Niemniej samo przybliżenie czytelnikowi takich regulacji, ale osadzonych w realiach społeczno-gospodarczych i prawnych wraz z towarzyszącą im doktryną, może mieć dużą wartość poznawczą. Co więcej, w literaturze nie tylko polskiej, ale także zagranicznej można wskazać liczne przykłady prac, które były opracowaniami dotyczącymi przede wszystkim prawa obcego, a które stały się inspiracją do prowadzenia dalszych badań⁹.

Inna rzecz, że owo „przybliżanie” obcych regulacji prawnych, pokazywanie ich cech, interpretacji, uwarunkowań czy koncepcji doktrynalnych z nimi powiązanych, często stanowi dopiero pierwszy etap badań prawnoporównawczych¹⁰. Kolejnym jest zestawienie prawa obcego z prawem krajowym, co zakłada – w warunkach precyzyjnego i sensownego określenia przedmiotu porównania – bardzo dobrą znajomość pierwszego i drugiego. By nie doprowadzić do dominacji jednego z nich (zwłaszcza referowania obcych regulacji i literatury), rozważania powinny być skoncentrowane wokół rozwiązywania szczegółowych, wyodrębnionych przez badacza, problemów. Wreszcie trzeci etap obejmuje wyniki takich badań. Z reguły chodzi o wnioski, adresowane do ustawodawcy, mające prowadzić do doskonalenia prawa krajowego, tak by realizowało ono zakładane cele społeczne.

⁸ Jest to uwaga A. Carozzy, *Droit agraire comparé...*, s. 699 i n.

⁹ A. Germanò, *L'impresa agricola nel diritto spagnolo*, Milano 1993; A. Lichorowicz, *Nowy etap legislacyjny w przybliżaniu francuskiej „exploitation agricole” do modelu prawnego przedsiębiorstwa*, „*Studia Iuridica Agraria*” 2007, t. VI, s. 9 i n.; R. Budzinowski, *Nowa definicja przedsiębiorcy rolnego we włoskim kodeksie cywilnym*, „*Studia Iuridica Agraria*” 2002, t. III, s. 91 i n.; A. Jannarelli, *Il fondo agricolo nella recente loi d'orientation francese. Luci ed ombre nella modernizzazione dello strumentario giuridico per l'impresa agricola*, „*Rivista di Diritto Agrario*” 2007, nr 2, s. 193 i n.

¹⁰ Szerzej o etapach procesu porównywania: R. Tokarczyk, *Komparatystryka...*, s. 71 i n.

To ostatnie zagadnienie łączy się z funkcjami komparatystyki prawniczej służącymi do osiągnięcia zamierzonych celów¹¹. W pierwszej kolejności należy tu wymienić funkcję poznawczą, choć z reguły powiązaną z innymi funkcjami. Celem tak ukierunkowanych badań jest gromadzenie i upowszechnianie wiedzy, mogącej stanowić podstawę (dla ich autora lub innych badaczy) do formułowania ocen dotyczących rodzimego prawa i postulatów jego doskonalenia czy też służących rozwojowi nauki danego prawa. Te ostatnie działania stanowią już wyraz realizacji funkcji praktycznej (służą doskonaleniu prawa, jego interpretacji), a także naukowej. Wzbogacają bowiem wiedzę, umożliwiają weryfikację dotychczasowych czy formułowanie nowych koncepcji, istotnych dla jej rozwoju. Przy okazji warto dodać, że wiedza ta może być również wykorzystana w procesie dydaktycznym.

Natomiast metody badań prawnoporównawczych są charakterystyczne dla pracy prawnika. Komparatysta może posługiwać się różnymi metodami, przy czym ich wybór zdeterminowany jest przez cel, przedmiot oraz przyjęte założenia badawcze. Przede wszystkim korzysta on z metody dogmatycznej, aczkolwiek nie może ona sprowadzać się tylko do analizy logiczno-językowej. Konieczne jest wspomniane wcześniej osadzenie analizowanych regulacji prawnych w ich „normatywnym otoczeniu” oraz wzięcie pod uwagę różnych uwarunkowań, które wpłynęły na ich kształt, a które pomocne są w ich interpretacji. Przydatne byłoby także uwzględnienie funkcjonalnego punktu widzenia, pokazanie prawa „w działaniu”. Badacz może też wykorzystać ekonomiczną analizę prawa, jak również metodę statystyczną. Pełniejsze badanie przedmiotu porównywania uzasadnia posługiwanie się także metodą historyczną.

Trudno byłoby z góry założyć, że badania prawnoporównawcze w prawie rolnym różnią się od badań prowadzonych w innych gałęziach prawa. Można się jednak pokusić o określenie ich swoistości właśnie w odniesieniu do tego prawa, zwłaszcza że na tę cechę została już w literaturze zwrócona uwaga¹². Dlatego, rozwijając ten tok narracji, wypada poczynić dwa spostrzeżenia wskazujące na właściwości prawa rolnego, które już na wstępie przesądzą o pewnych osobliwościach, cechach wyróżniających stosowanie metody prawnoporównawczej do badania tej gałęzi prawa, a jednocześnie stanowią szczególne wyzwanie dla badacza w każdym państwie. Nawiązują one do sformułowanych przez Antonia Carrozzę czynników rozwoju („specyfika-

¹¹ O funkcjach i celach komparatystyki prawniczej: *ibidem*, s. 197 i n.

¹² Według A. Jannarellego (*Comparazione e diritto agrario...*, s. 443) w ramach badania roli studiów prawnoporównawczych przypadek prawa rolnego jest „osobliwy i ekscentryczny” na tle innych dyscyplin prawnych.

cji”) prawa rolnego, tj. czynnika technicznego (*fatto tecnico*) i czynnika politycznego (*fatto politico*)¹³.

Pierwsze spostrzeżenie dotyczy związku między charakterystyką rolnictwa jako przedmiotu prawa rolnego (w ujęciu bardzo ogólnym) a regulacją prawną. Już Antonio Carrozza, pisząc o „dalekich źródłach” tej gałęzi prawa, zwrócił uwagę na cechy tego działu gospodarki, które znajdują odzwierciedlenie w sferze normatywnej¹⁴. Należy tu wymienić zwłaszcza naturę dóbr zaangażowanych w procesie wytwarzania, wśród których występuje ziemia jako czynny środek produkcji, biologiczny charakter procesu wytwórczego, polegającego na wykorzystaniu siły organizmów żywych, roślinnych i zwierzęcych, czy gospodarstwo rolne jako formę organizacji tego procesu.

Cechy te są uwzględniane przez ustawodawcę w każdym państwie, sprzyjają upodabnianiu się regulacji prawnych, co ułatwia prowadzenie badań komparatystycznych. Znajduje to wyraz w ukształtowaniu się instytucji prawnych o tożsamym, czy tylko podobnym charakterze, służących realizacji takich samych celów, zwłaszcza że wspólną cechą prowadzonej działalności wytwórczej jest przede wszystkim zaspokajanie potrzeb żywnościowych.

Jednakże powiązanie rolnictwa z określonym terytorium (regionem, państwem, grupą państw) oznacza też uwzględnianie przez ustawodawcę zróżnicowanych warunków przyrodniczych, klimatycznych, społeczno-gospodarczych i kulturowych czy miejsca rolnictwa w gospodarce. Wpływają one z kolei na zróżnicowanie regulacji prawnej dotyczącej realizacji tych samych czy takich samych celów¹⁵. Do tego dochodzą właściwe dla danego państwa osobliwości języka prawnego i prawniczego¹⁶. To zaś nie ułatwia prowadzenia badań prawnoporównawczych. Wreszcie rolnictwo, mimo związku z danym terytorium, poprzez rynek (rynek bez granic) zyskuje także wymiar globalny. Dlatego badacz winien uwzględniać zarówno wymiar lokalny, jak i globalny badanych regulacji prawnych, skoro lokalność i globalizacja są, a przynajmniej powinny być, zjawiskami komplementarnymi¹⁷.

¹³ A. Carrozza, *Problemi generali e profili di qualificazione del diritto agrario*, t. I, Milano 1975, s. 95 i n.

¹⁴ A. Carrozza, *Les sources „lointaines” du droit rural et leur action sur la scène mondiale*, w: idem, *Scritti...*, s. 691 i n.

¹⁵ Por. uwagi K. Kreuzera, *Rapporto sullo stato del diritto agrario in Europa*, „Rivista di Diritto Agrario” 1983, nr 1, s. 191 i n.

¹⁶ Jednym z największych wyzwań prawa porównawczego, jak pisze J. Martínez, jest język, stanowiący narzędzie prawnika. Zob. J. Martínez, *Sprachliche Herausforderungen...*, s. 346.

¹⁷ Tak Á. Sánchez Hernandez, *Desafíos actuales del Derecho Agrario: entre las experiencias locales y las estrategias globales*, w: R. Budzinowski (red.), *Contemporary challenges of*

Drugie spostrzeżenie dotyczy właściwości samej regulacji prawnej zaliczanej do prawa rolnego. Jak wiadomo, prawo to wyodrębniło się znacznie później niż tradycyjne gałęzie prawa, gdy widoczne stały się różnice – także w sferze normatywnej – między rolnictwem a przemysłem, handlem i usługami. Obejmuje ono regulacje prawne z zakresu prawa prywatnego i publicznego, wyjątkowo też karne, co wymusza – badając instytucje prawnorolne – sięganie do macierzystych gałęzi prawa. Badacz musi uwzględnić zarówno prawo rolne krajowe, unijne prawo rolne, jak i międzynarodowe prawo rolnictwa oraz istniejące między nimi powiązania. Ta złożoność współczesnej regulacji tego działu gospodarki, jej globalizacji w wielu sferach¹⁸, nie ułatwia wprawdzie badań komparatystycznych, ale stanowi dodatkowy impuls do ich prowadzenia.

3. Prezentowane rozważania stanowią podstawę do ukazania swoistości badań prawno porównawczych w prawie rolnym na tle rozwoju tej gałęzi prawa. O ile w tradycyjnych szczegółowych naukach prawnych (jak prawo cywilne, karne i administracyjne) komparatystyka jako metoda badań pojawiła się dopiero na pewnym etapie ich rozwoju, to w odniesieniu do badanej gałęzi towarzyszyła jej już od samej genezy, gdy badacze musieli uzasadnić jej narodziny, wyodrębnienie i autonomię¹⁹. Pionierzy, którzy badali prawo rolne, przywiązywali wielką wagę do metody prawno porównawczej, chociaż – jak napisał Carrozza – „brakowało im doskonałego opanowania tej metody”²⁰.

To ukierunkowanie komparatystyczne wyróżnia badanie prawa rolnego, które od początku nie było ograniczone, jak większość innych gałęzi prawa, do studiów nad prawem krajowym. Impulsu, jak we Włoszech, dostarczyły rozważania o autonomii, które zawierały koncepcję prawa rolnego jako prawa właściwego (swoistego) dla rolnictwa, w jakiejś mierze odwołującego się do prawa naturalnego. Zakładało to istnienie wspólnych elementów w regulacji rolnictwa w poszczególnych państwach i stanowiło zachętę do prowadzenia badań prawno porównawczych. Propagatorem takich badań był

Agricultural Law: among Globalization, Regionalisation and Locality, Poznań 2018, s. 27. Na potrzebę równoczesnego patrzenia na zjawiska lokalności i globalizacji zwraca uwagę A. Jannarelli, *Il diritto agrario del nuovo millennio tra food safety, food security e sustainable agriculture*, „Rivista di Diritto Agrario” 2018, nr 4, s. 543.

¹⁸ O prawnym wymiarze globalizacji: L. Costato, *Globalizzazione: perchè, quando, come*, „Rivista di Diritto Agrario” 2001, nr 3, s. 331 i n.

¹⁹ A. Jannarelli, *Comparazione e diritto agrario...*, s. 443.

²⁰ Tak A. Carrozza, *Les sources „lointaines”...*, s. 903.

prof. Giangastone Bolla, organizator kongresów międzynarodowych, założyciel czasopisma „Rivista di Diritto Agrario” oraz – już po II wojnie światowej – Istituto di Diritto Agrario Internazionale e Comparato we Florencji.

Jeszcze w okresie międzywojnia włoscy agraryści, choć w ograniczonym stopniu, zajmowali się badaniem doświadczeń innych państw w zakresie prawnej regulacji rolnictwa, o czym świadczą także publikacje we wspomnianym czasopiśmie. Impulsu do rozwoju badań komparatystycznych dostarczył I Międzynarodowy Kongres Prawa Rolnego zorganizowany przez Bolle w 1954 r. Wzięli w nim udział uczeni z 36 krajów. Opublikowane materiały z tego kongresu²¹ dają wyobrażenie o stanie ówczesnego prawa rolnego w różnych państwach i na wielu kontynentach, jak również o wysiłkach, by stworzyć takie prawo rolne, które od początku byłoby „wspólne”²².

Bez wątplenia ten kongres oraz kolejne spotkania o charakterze międzynarodowym przyczyniły się do upowszechnienia badań komparatystycznych. We Włoszech znalazły one sformalizowany wyraz w powołaniu w 1957 r. we Florencji wspomnianego Instytutu, który już w nazwie zawierał odniesienie do prawa międzynarodowego i porównawczego. Jego statut jako jeden z celów wskazywał promowanie i prowadzenie badań porównawczych w prawie rolnym. W okresie prawie stu lat funkcjonowania Instytut doskonale ten cel realizował, organizując międzynarodowe spotkania naukowe (o zasięgu światowym, ale także bilateralne), wydając m.in. serię prac pokonferencyjnych czy udostępniając swoją bibliotekę badaczom z różnych państw (także polskim agrarystom)²³.

Nic więc dziwnego, że doktryna włoska wpływała na rozwój nauki prawa rolnego w wielu państwach europejskich, a także państwach Ameryki Łacińskiej i Południowej. To jej osiągnięcia, zwłaszcza dotyczące teoretycznych podstaw prawa rolnego (w tym koncepcja *agrarietà* czy przedsiębiorstwa rolnego), stały się punktem odniesienia dla licznych badaczy²⁴. Jest to widoczne

---

²¹ Są to dwutomowe *Atti del Primo Convegno Internazionale di Diritto Agrario* (Milano 1954) o objętości niemalże 2000 stron.

²² Por. A. Carrozza, *Droit agraire comparé...*, s. 692.

²³ Działalność Instytutu szeroko przedstawił A. Germanò, *L'Istituto di Diritto Agrario Internazionale e Comparato: la storia*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2017, nr 1, s. 185 i n. oraz w wydaniu książkowym: *L'Istituto di Diritto Agrario Internazionale e Comparato. La storia*, Napoli 2017. Zob. moją notę recenzyjną tej pracy: „Przegląd Prawa Rolnego” 2018, nr 1, s. 209 i n.

²⁴ O wpływie doktryny włoskiej na rozwój koncepcji przedsiębiorstwa rolnego w Hiszpanii: A. Ballarin Marcial, *Derecho agrario*, Madrid 1978, s. 463; a o wpływie na naukę niemiecką: W. Winkler, *La conception de l'agrarietà, ses rapports avec la theorie generale du droit et son influence sur l'elaboration d'une theorie du droit agraire dans la Republique*

także we współczesnej literaturze²⁵ Zapewne rację miał Carrozza, mówiąc, że „prawo rolne jako nauka na świecie posługuje się językiem włoskim”²⁶. Stwierdzenie to było oczywiste, gdyż to właśnie włoscy agraryści mieli duże doświadczenie w kontaktach naukowych z badaczami z innych państw, sami także uprawiali komparatystykę, przybliżając rodzimej doktrynie regulacje prawne i dorobek nauki zagranicznej²⁷, jak również upowszechniali własne osiągnięcia w innych państwach²⁸. Dużą rolę odgrywało (i nadal odgrywa) wspomniane czasopismo „Rivista di Diritto Agrario”²⁹

Może nieco zaskakiwać opinia z połowy lat 80., że w większości krajów europejskich, poza Włochami, badania prawno porównawcze w prawie rolnym miały ograniczone znaczenie. Jej autor, Karl Kreuzer, w raporcie o stanie prawa rolnego tłumaczył to związkiem tego prawa z warunkami lokalnymi, ze specjalnymi pojęciami opracowanymi na użytek prawa krajowego, uwzględniającymi uwarunkowania geograficzne, gospodarcze i lokalne, ale bez szczególnego odniesienia do obcych regulacji prawnych³⁰.

Wielki wpływ na rozwój badań prawno porównawczych wywarła „europeizacja” prawa rolnego, będąca wynikiem działalności Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej i realizacji Wspólnej Polityki Rolnej³¹. Znalazła ona wyraz w podejmowanej problematyce badawczej, w licznych publikacjach czy

---

Federale d'Allemagne, w: A. Massart (red.), *Impresa zootecnica e agrarieta*, Milano 1983; idem, *Récents développements de la doctrine du droit agraire dans la République fédérale d'Allemagne*, „Rivista di Diritto Agrario” 1986, nr 1, s. 343 i n.

²⁵ N.L. Malanos, *La evolution del derecho agrario a 50 años de la „teoria della agrarieta”*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2022, nr 1, s. 145 i n.

²⁶ Wypowiedź A. Carrozzy przytoczona przez A. Massarta w pracy *Sintesis de derecho agrario. Conferencias para Latinoamérica*, Pisa 2001, s. 185.

²⁷ Tytułem przykładu: A. Germanò, E. Rook Basile, *Lineamenti di diritto agrario francese*, Milano 1988; A. Germanò, *L'impresa agricola...*

²⁸ Obok powołanej pracy A. Massarta zob. A. Massart, A. Sánchez Hernández (red.), *Manual de instituciones de derecho agroambiental euro-latinoamericano*, Pisa 2001.

²⁹ W niektórych zeszytach problematyka prawno porównawcza była bardzo rozbudowana. Dotyczyła np. pojęcia gospodarstwa rolnego w różnych porządkach prawnych („Rivista di Diritto Agrario” 1954, nr 3), konstytucyjnych aspektów prawa rolnego („Rivista di Diritto Agrario” 1985, nr 1) czy instalacji młodych rolników („Rivista di Diritto Agrario” 1986, nr 4).

³⁰ K. Kreuzer, *Rapporto...*, s. 191 i n.

³¹ Tak E. Casadei, *L'insegnamento del diritto agrario nell'Università*, „Rivista di Diritto Agrario” 1986, nr 1, s. 100. Zob. np. F. Gencarelli, *Contenuto ed evoluzione del diritto agrario comunitario*, w: *Atti delle prime giornate camerti di diritto agrario comunitario*, Camerino 1987; G. Angiulli (red.), *40 anni di diritto agrario comunitario. Nel quarantesimo anniversario del Trattato di Roma*, Milano 1999; A. Germanò, E. Rook Basile, *La disciplina comunitaria ed internazionale del mercato dei prodotti agricoli*, Torino 2002.

konferencjach naukowych (w tym w cyklu *giornate camerti di diritto agrario comunitario*)³². Natomiast utworzenie w 1995 r. Światowej Organizacji Handlu (WTO) wzmocniło potrzebę porównywania regulacji prawnych stosowanych w różnych państwach, w skali globalnej i dokonywania ich oceny w kontekście nowych wymogów handlu i ograniczenia protekcjonizmu³³.

Jeśli chodzi o badania prawnoporównawcze w polskim prawie rolnym, to należy odnotować, że nie mają one tak długiej tradycji; nie są też bezpośrednio związane z procesem wyodrębniania się tej gałęzi prawa. Z jednej strony wynika to z nieco późniejszego kształtowania się specjalnej regulacji rolnictwa, a także z przesuniętej na kolejne lata dyskusji o miejscu tego prawa w systemie prawnym. Z drugiej strony jest konsekwencją odrębności ustroju społeczno-gospodarczego i politycznego Polski po II wojnie światowej, która ograniczała przydatność takich badań. Nie było potrzeby odwoływać się do ustawodawstwa rolnego dawnego Związku Sowieckiego, ale te same względy, jak również utrudniony dostęp do literatury, uzasadniały pomijanie badań prawnoporównawczych w odniesieniu do systemów prawnych państw zachodnioeuropejskich. Swoisty wyjątek stanowi tu artykuł Aleksandra Lichorowicza na temat polityki rolnej w Wielkiej Brytanii w XIX i XX wieku, opublikowany w połowie lat 60.³⁴

Bariera w relacjach naukowych z tymi ostatnimi państwami została dość szybko przełamana. Zachowanie gospodarstw rodzinnych w naszym ustroju rolnym stanowiło bodziec do porównań z regulacją zachodnioeuropejską, zwłaszcza że właśnie stamtąd docierały zachęty do prowadzenia takich badań i otwartość na ogłaszanie ich wyników. Nie dziwi więc, że polscy agraryści publikowali artykuły na temat swoistości rodzimego prawa rolnego w różnych opracowaniach wydawanych zarówno w Polsce (w językach obcych), jak i za granicą³⁵, a także w czasopismach zagranicznych, m.in. w „Rivista

---

³² Materiały z tych konferencji ukazywały się w postaci odrębnych *Atti*. Zob. np. *Atti delle terze giornate camerti di diritto agrario*, Camerino 1990.

³³ Szerzej: A. Jannarelli, *Comparazione e diritto agrario...*, s. 454; idem, *Il diritto dell'agricoltura nell'era della globalizzazione*, Bari 2001. O narastaniu od połowy XX wieku regulacji międzynarodowych dotyczących rolnictwa: S. Marchiso, *Terra e agricoltura nel diritto internazionale dello sviluppo sostenibile*, w: *Agricoltura e diritto. Scritti in onore di Emilio Romagnoli*, Milano 2000, s. 352.

³⁴ A. Lichorowicz, *Polityka rolna Wielkiej Brytanii w XIX i XX w.*, „Wiś Współczesna” 1964, nr 9.

³⁵ Warto wspomnieć o artykule A. Stelmachowskiego, *Les refléts juridiques de la planification en l'agriculture en Pologne*, w: *Atti della seconda assemblea*, Firenze, 30 set. – 4 ott. 1963. *La pianificazione e i suoi limiti in agricoltura, istituti giuridici e strumenti creditizi*, t. III, Firenze 1964.

di Diritto Agrario”³⁶. Biblioteki w Polsce wzbogacały się o zagraniczne publikacje prawnorolne³⁷, a w rozważaniach teoretycznych można dopatrzeć się pewnych śladów doktryny zachodniej³⁸. Krajowi agraryści przybliżali też polskiemu czytelnikowi instytucje prawa rolnego państw zachodnioeuropejskich³⁹.

W gruncie rzeczy jednak polska agrarystyka skupiała się na badaniu prawa krajowego. Dopiero w połowie lat 80. ukazały się pierwsze prace prawnoporównawcze. Wypada tu wymienić monografie Błażeja Wierzbowskiego o ubezpieczeniu społecznym w rolnictwie⁴⁰ oraz Aleksandra Lichorowicza o dzierżawie gruntów rolnych w ustawodawstwie krajów zachodnioeuropejskich⁴¹. Ta ostatnia praca jest nie tylko, zgodnie z zapisem na stronie tytułowej, studium prawnoporównawczym, ale zawiera także szerokie uzasadnienie konieczności prowadzenia badań prawnoporównawczych w prawie rolnym oraz – oparte na ówczesnej, zwłaszcza europejskiej literaturze – wskazania co do sposobu prowadzenia takich badań w odniesieniu przede wszystkim do instytucji prawnych. Nic więc dziwnego, że na to uzasadnienie oraz szczegółowe wskazania powoływało się wielu autorów w późniejszych publikacjach⁴².

---

³⁶ Zob. np. A. Stelmachowski, *Le remember rural en Pologne*, „Rivista di Diritto Agrario” 1967, nr 4, s. 330 i n.; idem, *Évolution de la notion de droit agraire dans la doctrine polonaise et d’autres pays socialistes*, „Rivista di Diritto Agrario” 1972, nr 1; J.S. Piątoski, *La succession et le partage d’une exploitation agricole dans le droit polonais*, „Rivista di Diritto Agrario” 1974, nr 3, s. 594 i n.; J. Paliwoda, *Il problema della posizione del diritto agrario nel sistema giuridico polacco*, „Rivista di Diritto Agrario” 1979, nr 4, s. 608 i n.

³⁷ Zasluga prof. Wiktora Pawlaka, pierwszego kierownika Katedry Prawa Rolnego w Poznaniu, było sprowadzenie do Biblioteki Wydziału Prawa i Administracji UAM czasopisma „Rivista di Diritto Agrario”, a także wielu monografii włoskich.

³⁸ Na przykład w wywodach A. Stelmachowskiego co do czynników wpływających na swoistość regulacji prawa rolnego, a także co do płaszczyzn jego wyodrębnienia. Zob. R. Budzinowski, *Profesor Andrzej Stelmachowski jako agrarysta*, „Studia Iuridica Agraria” 2011, t. IX, s. 99.

³⁹ Na przykład A. Lichorowicz, *Instytucja scalania gruntów w Polsce w rozwoju*, Kraków 1967; A. Zieliński, *Komasacja gruntów w Szwajcarii*, „Przegląd Geodezyjny” 1971, nr 1.

⁴⁰ B. Wierzbowski, *Prawo ubezpieczeń społecznych w przebudowie ustroju rolnego*, Toruń 1985.

⁴¹ A. Lichorowicz, *Dzierżawa gruntów rolnych w ustawodawstwie krajów zachodnioeuropejskich*, Kraków 1986.

⁴² R. Budzinowski, *Koncepcja gospodarstwa rolnego w prawie rolnym*, Poznań 1992, s. 37; A. Kapała, *Krótkie łańcuchy dostaw i lokalne systemy żywnościowe – studium prawnoporównawcze*, Lublin 2023, s. 28

W kolejnych latach polscy agraryści mieli już większą możliwość współpracy zagranicznej, korzystania z pobytów badawczych oraz udziału w międzynarodowych konferencjach naukowych. Ukazało się nawet wiele artykułów o polskim prawie w periodykach zagranicznych⁴³. Z kolei w krajowych czasopismach były publikowane opracowania autorów zagranicznych, z reguły tłumaczone na język polski⁴⁴. O dążeniu do poznawania obcych regulacji prawnych świadczyły międzynarodowe konferencje naukowe organizowane w różnych państwach z udziałem polskich agrarystów (np. *giornate italo-polacche*⁴⁵), jak również w Polsce z udziałem agrarystów zagranicznych⁴⁶. Rezultatem m.in. pobytów badawczych w wiodących ośrodkach europejskich były opracowania o charakterze prawnoporównawczym, podejmujące istotne dla polskiego prawa rolnego problemy badawcze⁴⁷.

Impulsu do szerszego prowadzenia takich badań dostarczył proces dostosowywania polskiego prawa rolnego do standardów europejskich w okresie przedakcesyjnym⁴⁸, a później – już w XXI wieku – potrzeba wdrażania prawa unijnego do krajowego porządku prawnego. Ich rozwój i tematykę można prześledzić, analizując przedmiot badań prawnoporównawczych we współczesnej nauce prawa rolnego.

4. Tytuły opracowań naukowych z zakresu prawa rolnego nie zawsze wskazują na to, że zawierają one badania prawnoporównawcze. Autorzy

---

⁴³ W tym zakresie wyróżniała się aktywność A. Lichorowicza i P. Czechowskiego.

⁴⁴ Na przykład w „Prawie Rolnym” czy w „Acta Iuridica Agraria”, których redaktorem był M. Błażejczyk. Szerzej: R. Budzinowski, *Czasopisma prawnorolne w Polsce. Uwagi na tle periodyków zachodnioeuropejskich*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2021, nr 2, s. 199 i n.

⁴⁵ A. Germanò (red.), *Proprietà e gestione produttiva della terra. 2° Tavola rotonda italo-polacca (San Miniato, 28–30 novembre 1983)*, Milano 1988.

⁴⁶ Przykładowo seminarium międzynarodowe CEDR zorganizowane w 1992 r. w Warszawie przez A. Stelmachowskiego i w Krakowie przez A. Lichorowicza.

⁴⁷ A. Lichorowicz, *Dzierżawa gruntów rolnych...*; idem, *Szczególne zasady dziedziczenia gospodarstw rolnych w ustawodawstwie krajów zachodnioeuropejskich*, Kraków 1992; idem, *Status prawny gospodarstw rodzinnych w ustawodawstwie krajów Europy Zachodniej*, Białystok 2000; R. Budzinowski, *Koncepcja gospodarstwa rolnego...*

⁴⁸ Przykładem może być książka A. Lichorowicza, *Problematyka struktur agrarnych w ustawodawstwie Wspólnoty Europejskiej*, Kraków 1996. Zob. też P. Czechowski, *Proces dostosowywania polskiego prawa rolnego i żywnościowego do prawa Unii Europejskiej*, Warszawa 2001; E. Tomkiewicz, *Limitowanie produkcji w ustawodawstwie rolnym Wspólnoty Europejskiej na przykładzie kwot mlecznych*, Warszawa 2000; A. Jurcewicz, *Prawo rolne w przededniu wejścia Polski do Unii Europejskiej*, „Studia Iuridica Agraria” 2000, t. I, s. 99 i n.

rzadko określają swoje prace jako „studia prawnoporównawcze”⁴⁹ czy w sposób opisowy zaznaczają taki charakter publikacji⁵⁰. Z reguły dopiero z treści opracowania można wnosić, że jest ono (i w jakim zakresie) studium prawnoporównawczym. Natomiast tytuł zakreśla przedmiot takich badań, który może być bardzo zróżnicowany – dotyczyć, dla przykładu, jednej instytucji prawnej czy zespołu instytucji wyróżnionych ze względu na realizację tego samego celu, pojęć prawnych i prawniczych, kierunku rozwoju legislacji w wyznaczonym zakresie, prawa rolnego jako gałęzi prawa czy koncepcji doktrynalnych. Mogą to być więc zarówno badania mikro-, jak i makroprawnoporównawcze⁵¹. Te pierwsze odnoszą się do badania instytucji prawnych⁵².

W literaturze, nie tylko polskiej, dominują badania dotyczące poszczególnych instytucji prawnych. Ułatwia je to, że w obcych porządkach prawnych nietrudno znaleźć, wystarczająco wyodrębnione, odpowiedniki instytucji prawa krajowego. Wynika to z tradycji kształtowania się kultury prawnej w państwach europejskich, jak też, wspomnianych już, właściwości produkcji rolnej oraz rodzaju zaspokajanych potrzeb. Ponadto w okresie członkostwa Polski w Unii Europejskiej stanowi to konsekwencję prawnej artykulacji Wspólnej Polityki Rolnej, dzięki której powstała wspólna płaszczyzna do prowadzenia badań. Niewątpliwie istnieje duże zapotrzebowanie na takie badania, o czym świadczą liczne opracowania naukowe (zarówno artykuły, jak i monografie), ale stopień „pogłębienia” rozważań prawnoporównawczych jest różny. Można tu nawet wskazać liczne „modele” prowadzenia takich badań⁵³.

Wiele z nich przede wszystkim „przybliża” obce regulacje prawne krajowemu czytelnikowi, dostarcza materiału do dalszych badań, inne natomiast idą krok dalej, obejmując kolejne, wskazane wcześniej, etapy badań prawnoporównawczych. W gronie tych pierwszych można wymienić, jako

---

⁴⁹ Na przykład A. Lichorowicz we wspomnianej pracy o dzierżawie; A. Kapała, *Status prawny agroturystyki...*; eadem, *Krótkie łańcuchy dostaw...*

⁵⁰ Przykładem jest monografia A. Niewiadomskiego, *Gospodarowanie państwowymi nieruchomościami rolnymi w Polsce oraz w Republice Federalnej Niemiec w okresie transformacji ustrojowej po 1989 roku*, Warszawa 2012.

⁵¹ O badaniach mikro- i makroporównawczych: A. Wróbel, *Badania prawnoporównawcze w prawie karnym...*, s. 268.

⁵² Nazywane są one także mikrokomparatystyką. Zob. A. Lichorowicz, *Dzierżawa gruntów rolnych...*, s. 12.

⁵³ Szerzej o komparatystyce w odniesieniu do instytucji prawnych: R. Tokarczyk, *Komparatystyka...*, s. 57 i n.

przykłady prac agrarystów zagranicznych, opracowania Alberta Germanò, Antonia Jannarellego, Luca Bodiquela i Michaela Cardwella czy Wolfganga Winklera⁵⁴. Z kolei w rodzimej literaturze, też tytułem przykładu, wypada wskazać m.in. artykuły Aleksandra Lichorowicza, Romana Budzinowskiego, Pawła Blajera, Anny Kapały czy Anety Suchoń⁵⁵. Taką też funkcję pełnią prace obcych agrarystów publikowane w polskich wydawnictwach (w ich językach ojczystych, często w języku angielskim), jak również krajowych badaczy, ale ogłaszane w języku obcym w zagranicznych publikatorach⁵⁶.

Natomiast w gronie tych drugich owo „porównywanie” jest wprawdzie bardziej zaawansowane, ale zróżnicowane, gdy chodzi zarówno o sposób dochodzenia do końcowego efektu, jak i szczegółowe cele badań. Można wskazać prace, w których prezentuje się badaną instytucję (czy zespół instytucji) w jednym czy kilku obcych porządkach prawnych, a następnie prawo rodzime i na tym tle wyprowadza ostateczne konkluzje⁵⁷. Bardziej pogłębiona jest komparatystyka w sytuacji, gdy przedstawiane jest najpierw prawo obce, ale analizowane już według wyodrębnionych, tych samych problemów szczegółowych dotyczących danej instytucji, w odniesieniu do każdego z badanych porządków prawnych⁵⁸.

---

⁵⁴ A. Germanò, *Studi sul diritto dell'impresa agricola. Il caso inglese*, Milano 1988; A. Germanò, E. Romagnoli, *L'affitto di fondi rustici nei paesi della Comunità Europea*, Roma 1975; A. Jannarelli, *Comparazione e diritto agrario. Saggi* (i zawarte w tej książce artykuły dotyczące problematyki prawa rolnego w różnych porządkach prawnych); L. Bodiquel, M. Cardwell, *Nuove definizioni di „agricoltura” per un'agricoltura in evoluzione? Francia ed Inghilterra a confronto*, „Rivista di Diritto Agrario” 2006, nr 1, s. 149 i n.; W. Winkler, *Besondere Sicherheiten in der landwirtschaft nach französischen Recht*, „Jahrbuch des Agrarrechts” 2009, t. IX, s. 187 i n.

⁵⁵ A. Lichorowicz, *Nowy etap legislacyjny...*; R. Budzinowski, *Nowa definicja przedsiębiorcy rolnego...*; P. Blajer, *Gospodarstwa rodzinne w USA – status, znaczenie i aktualne problemy*, „Studia Iuridica Agraria” 2014, t. XII, s. 197 i n.; A. Kapała, *Legal Instruments to Support Short Food Supply Chains and Local Food Systems in France*, „Laws” 2022, t. 11, nr 2, s. 1 i n.; A. Suchoń, *Prawne determinanty rozwoju spółdzielni rolniczych w krajach Unii Europejskiej. Aspekty europejskie, krajowe, regionalne*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2017, t. 26, nr 1, s. 384; I. Lipińska, *Prawne aspekty zarządzania ryzykiem produkcyjnym w USA na przykładzie ubezpieczeń upraw rolnych*, „Studia Iuridica Agraria” 2016, t. XIV, s. 355 i n.

⁵⁶ Zob. liczne artykuły polskich badaczy zamieszczone w „Jahrbuch des Agrarrechts” 2012, t. XII czy we włoskim czasopiśmie „Agricoltura Istituzioni Mercati” 2007, nr 2.

⁵⁷ Przykładem może być książka A. Lichorowicza, *Status prawny gospodarstw rodzinnych...* Autor prezentuje ten status w wybranych sześciu porządkach prawnych, a w uwagach końcowych podejmuje próbę wskazania, które z omawianych rozwiązań i w jakim zakresie mogłyby być wykorzystane przez polskiego ustawodawcę (s. 229–244).

⁵⁸ Przykładowo książka A. Lichorowicza, *Szczególne zasady dziedziczenia gospodarstw rolnych w ustawodawstwie krajów zachodnioeuropejskich*, Kraków 1992.

Tym bardziej da się to stwierdzenie odnieść do takich studiów porównawczych, w których wychodzi się od wyraźnie określonych problemów szczegółowych, rozpatrywanych w badanych obcych porządkach prawnych. Rozważania obejmują wiele wyodrębnionych przedmiotów porównania, uwieńczonych zestawieniem z odpowiednią polską regulacją prawną, a zakończonych konkluzjami odnoszonymi już do całej badanej instytucji. Ten sposób procedowania bodaj najlepiej służy formułowaniu szczegółowych postulatów co do oczekiwanego kształtu polskiej instytucji prawnej⁵⁹.

W literaturze dominują wszakże opracowania, które wprawdzie odbiegają od prezentowanych wyżej modeli prowadzenia badań prawnoporównawczych, ale które niewątpliwie mają taki charakter. Różnice dotyczą zarówno określenia przedmiotu porównania, jak i odesłania do badanych porządków prawnych. Ten przedmiot może być znacznie szerszy, wychodzić poza instytucję prawną czy zespół takich instytucji, zwłaszcza gdy dotyczy zjawiska w skali regionalnej, a nawet globalnej. Z tego względu także odwołanie się do obcych porządków prawnych może być znacznie szersze, choć niekoniecznie tak uporządkowane i szczegółowe. Zawsze jednak takie badania służą ocenie regulacji prawnych, wzmacniają argumenty na rzecz ich modyfikacji czy konkretnego kształtu. Można tu wymienić wiele przykładów takich prac⁶⁰. To odwoływanie się do obcych regulacji prawnych bardzo wzmacnia argumentację na rzecz wprowadzenia określonych regulacji⁶¹.

Szeroką płaszczyznę do prowadzenia badań prawnoporównawczych zapewniło przyjęcie Polski do Unii Europejskiej i objęcie polskiego rolnictwa mechanizmami Wspólnej Polityki Rolnej. Punktem wyjścia rozważań jest wprawdzie prawo unijne, ale stanowi ono odniesienie dla badań dotyczących jego implementacji czy wdrażania do systemów prawnych państw członkowskich. Przedmiotem porównania staje się sposób, treści i efekty wspomnianych działań. Przykładem mogą być opracowania dotyczące wprowadzania nowej żywności, regulacji rolnictwa ekologicznego czy

⁵⁹ Przykładem jest wielokrotnie powoływana książka A. Lichorowicza, *Dzierżawa...*

⁶⁰ P. Blajer, *Koncepcja prawna rolnika indywidualnego w prawie polskim na tle porównawczym*, Kraków 2009; A. Niewiadomski, *Gospodarowanie państwowymi nieruchomościami rolnymi...*; A. Kapała, *Status prawny agroturystyki...*; A. Suchoń, *Prawna koncepcja spółdzielni rolniczych*, Poznań 2016; R. Pastuszko, *Dostęp do zasobów gruntów rolnych w procesach globalizacji. Zagadnienia prawne*, Lublin 2019.

⁶¹ Z literatury obcej warto przywołać książkę E. Muñiz Espady, *La especialización de los órganos judiciales en derecho agrario* (Madrid 2023), w której autorka odwołuje się do doświadczeń sądownictwa rolnego w Boliwii, Kostaryce, Meksyku i Panamie, by wzmocnić argumentację na rzecz powołania wyspecjalizowanych sądów rolniczych w Hiszpanii (rozd. V).

krótkich łańcuchów dostaw⁶². Takie badania służą poprawie zarówno prawa krajowego, jak i prawa unijnego, a także pogłębieniu integracji⁶³.

Prowadzenie badań prawnoporównawczych w odniesieniu do instytucji prawnych nie jest zapewne tak skomplikowane, jak tych, które dotyczą prawa rolnego jako wydzielonej całości (gałęzi prawa). Wszakże niemal we wszystkich państwach wyodrębnia się zespół regulacji prawnych określanych mianem „prawo rolne”⁶⁴. Przedmiot badania jest tu bardzo szeroki, różne mogą być także kryteria jego wyróżnienia, różne kształtowanie się na przestrzeni czasu czy podstawowe pojęcia. Prowadzenie takich badań pozwala – na podstawie analizy i porównania różnych porządków prawnych – ustalić pewne prawidłowości dotyczące jego genezy i wyodrębnienia, tendencji rozwoju czy koncepcji doktrynalnych.

Trzeba jednak odnotować, że opracowania dotyczące prawa rolnego jako gałęzi są bardzo zróżnicowane, jeśli chodzi o szczegółowe określenie przedmiotu i stopień porównywania. Liczne są opracowania o charakterze artykułowym prezentujące prawo rolne w różnych państwach, które mogą być dobrym materiałem porównawczym dla czytelników. Ukazywały się one już u zarania prawa rolnego⁶⁵, a także towarzyszyły rozwojowi tego prawa na przestrzeni czasu⁶⁶, uwzględniały wpływ prawa rolnego unijnego na prawo krajowe⁶⁷ czy funkcjonowanie w sytuacjach kryzyso-

---

⁶² Ł.M. Sokołowski, *Prawne aspekty wprowadzania nowej żywności na rynek unijny*, Poznań 2017; K. Leśkiewicz, *System jakości produktów rolnictwa ekologicznego. Aspekty prawne*, Poznań 2011; A. Kapała, M.J. Muñoz Gómez, *Local food systems in public procurement. A comparative law analysis in four European Union Member States*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2024, nr 1, s. 115 i n.

⁶³ Por. J. Martínez (*Sprachliche Herausforderungen...*, s. 346), który zwraca też uwagę na potrzebę docenienia takich badań porównawczych dla integracji europejskiej i dalszego rozwoju własnych systemów prawnych.

⁶⁴ Na przykład: *diritto agrario, derecho agrario, Agrarrecht, droit rural, agricultural law, direito agrario*.

⁶⁵ We wspomnianych *Atti del Primo Convegno* zob. np. J.H. Beuscher, *Laws relating to Agriculture in the United States*, s. 553 i n.; J.W. Hedemann, *Gesamtstand des Agrarrechts in der Bundesrepublik*, s. 189 i n.

⁶⁶ Na przykład M. Welan, *Il diritto agrario in Austria*, „Rivista di Diritto Agrario” 1984, nr 3, s. 329 i n.; K. Kroeschell, *Il diritto agrario nell'ordinamento della repubblica Federale Tedesca*, „Rivista di Diritto Agrario” 1983, nr 2, s. 324 i n.; A. Sánchez Hernández, *El derecho agrario in España: perspectiva historica y prospectiva*, „Derecho Agrario y Alimentario” 2000, nr 37, s. 19 i n.; J. Hudault, *L'évolution et les fondaments actuels du droit rural*, „Rivista di Diritto Agrario” 2006, nr 3, s. 248 i n.

⁶⁷ Na przykład A. Carrozza, *In tema di „comunitarizzazione” del diritto agrario nazionale*, „Rivista di Diritto. Agrario” 1991, nr 1, s. 5 i n.

wych⁶⁸. Bogate elementy porównawcze zawierają opracowania odnoszące się do wybranych cech prawa rolnego jako gałęzi prawa. Jako przykład można przytoczyć artykuły o prawie rolnym w wybranych konstytucjach europejskich⁶⁹, o historii tego prawa w świetle jego definicji⁷⁰, próbie definiowania w świetle tych definicji⁷¹, o genezie i ekspansji prawa rolnego⁷² czy pokazanie tej dziedziny prawa w dobie globalizacji⁷³. Z kolei nie są liczne opracowania książkowe, w których przedmiotem badań jest prawo rolne (ujmowane całościowo) w kilku porządkach prawnych. Są one również zróżnicowane, gdy chodzi o sposób, zakres i cel porównania. Oto ilustracja tego stwierdzenia.

Jako pierwsze wypada wymienić dzieło z zakresu prawa rolno-żywnościowego Chin, Niemiec i Unii Europejskiej pod redakcją i z istotnym wkładem merytorycznym Ines Härtel, którego zakres tematyczny bliżej wskazuje podtytuł: *Bezpieczeństwo żywnościowe, bezpieczeństwo żywności, zrównoważone wykorzystanie zasobów w rolnictwie*⁷⁴. Przegląd regulacji w wymienionych porządkach prawnych uzasadnił m.in. sformułowanie wniosku, istotnego dla handlu żywnością, że prawo rolno-żywnościowe w analizowanych systemach prawnych uległo pewnemu zbliżeniu (zwłaszcza po 2015 r.), ale trudno jest mówić o ich identyczności⁷⁵.

Kolejnym przykładem jest książka José Martíneza, Gottfrieda Holzera i Rolanda Norera dotycząca podstaw budowy systemu w prawie rolnym, której podtytuł brzmi: *O autonomii prawa rolnego*⁷⁶. Odnosi się ona do prawa

⁶⁸ M. D'Addezio, *Le filiere agroalimentari al tempo del COVID-19 in Europa e in Italia. Una sfida tra food security, ripresa dei mercati, tutela del lavoro e dei consumatori, Green Deal, incertezze climatiche*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2021, nr 2, s. 183 i n.

⁶⁹ G. Galloni, *Il diritto agrario nelle Costituzioni europee*, „Rivista di Diritto Agrario” 1961, nr 1, s. 101 i n.

⁷⁰ A. Carrozza, *Breve storia del diritto agrario attraverso le definizioni*, „Rivista di Diritto Agrario” 1989, nr 3, s. 360 i n.

⁷¹ A. Lichorowicz, *Ewolucja polskiej definicji prawa rolnego na tle doktryny zachodnio-europejskiej*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 1997, nr 4, s. 595 i n.

⁷² R. Budzinowski, *La génesis del derecho agrario en Polonia desde la perspectiva de la experiencia europea*, „Revista de Derecho Agrario y Alimentario” 2017, nr 2, s. 29 i n.; idem, *Expansión de Derecho Agrario*, „Revista Iberoamericana de Derecho Agrario” 2019, nr 10.

⁷³ A. Jannarelli, *Il diritto dell'agricoltura...*

⁷⁴ I. Härtel (red.), *Handbook of Agri-Food Law in China, Germany, European Union. Food Security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture*, Cham 2017.

⁷⁵ R. Budzinowski, J. Goździewicz-Biechońska, rec. Ines Härtel (Editor), *Handbook of Agri-Food Law in China, Germany, European Union. Food Security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture*, Springer 2017, „Przegląd Prawa Rolnego” 2018, nr 2, s. 195 i n.

⁷⁶ J. Martínez, G. Holzer, R. Norer, *Grundlagen der Systembildung im Agrarrecht. Zur Eigenständigkeit des Agrarrechts*, Baden-Baden 2022.

rolnego w Niemczech, Austrii i Szwajcarii, przy czym autorzy precyzyjnie określają przedmiot i kryteria porównania. W poszczególnych opracowaniach krajowych zostały przeanalizowane elementy (zasady) tego prawa zidentyfikowane przez Martíneza, takie jak: zapewnienie wydajnej działalności rolniczej, potrzeba regulacji rynków rolnych, zasada zrównoważonego rozwoju – ochrona naturalnych podstaw życia w jego biologicznej funkcji produkcyjnej oraz szczególny społeczny obowiązek własności rolnej. We wspólnych wnioskach autorzy stwierdzili m.in., że w badanych systemach prawnych są one, choć w różny sposób, realizowane. Można mówić o prawie rolnym jako o autonomicznej gałęzi prawa, chociaż – zdaniem Norera – chodzi tu o względną autonomię w rozumieniu Winklera⁷⁷.

Jeszcze inny sposób prowadzenia badań prawnoporównawczych dotyczących prawa rolnego jako gałęzi prawa prezentuje Roman Budzinowski w monografii *Problemy ogólne prawa rolnego. Przemiany podstaw legislacyjnych i koncepcji doktrynalnych*⁷⁸. Problematyka badawcza tej książki koncentruje się na określeniu teoretycznych podstaw rozwoju prawa rolnego. Autor wykorzystuje badania prawnoporównawcze, by określić prawidłowości w rozwoju tej dziedziny prawa i by odróżnić to, co trwałe, od tego, co przypadkowe⁷⁹. Analizuje zatem najpierw czynniki rozwoju regulacji prawnych dotyczących rolnictwa, w powiązaniu z tymi czynnikami pokazuje ewolucję ustawodawstwa rolnego (w postaci tendencji rozwoju), a na tym tle dopiero – miejsce prawa rolnego w systemie prawa oraz przemiany koncepcji doktrynalnych w tym zakresie. Kwestie te wyznaczają szczegółowy przedmiot porównania, które uwzględnia także dorobek nauki włoskiej, hiszpańskiej, francuskiej i niemieckiej. To porównanie obejmuje nie tylko instytucje prawne, ale także „większe całości” oraz koncepcje teoretyczne dotyczące podstaw prawa rolnego.

Wypada jednak zauważyć, że cechą, która wyróżnia badania prawno-porównawcze we współczesnym prawie rolnym, jest wyjście od formułowania problemów, których zakres jest znacznie szerszy, nie zamyka się w określonych porządkach prawnych. Przykładem takiego podejścia są publikowane

---

⁷⁷ Szerzej: R. Budzinowski, *rec. J. Martínez, G. Holzer, R. Norer, Grundlagen der System-bildung im Agrarrecht. Zur Eigenständigkeit des Agrarrechts, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 2022*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2023, nr 2, s. 229 i n.

⁷⁸ R. Budzinowski, *Problemy ogólne prawa rolnego. Przemiany podstaw legislacyjnych i koncepcji doktrynalnych*, Poznań 2008.

⁷⁹ Na co zwrócił uwagę E. Romagnoli, *La disciplina della proprietà terriera e dell'impresa agraria con particolare riferimento al godimento dei fondi rustici nella legislazione italiana ed in alcune legislazioni europee*, „Rivista di Diritto Agrario” 1960, nr 1, s. 426.

księgi kongresowe dotyczące tematów o charakterze globalnym⁸⁰ czy różne publikacje, często pokonferencyjne, które dostarczają materiału do porównań systemów z różnych stron świata⁸¹. Możliwości prowadzenia badań prawnoporównawczych obecnie są bez porównania większe (także dla polskich agrarystów) ze względu na dostęp do publikacji zagranicznych, łatwość zdobycia staży badawczych czy organizowania konferencji międzynarodowych (także w formie online). Niektóre monografie polskich autorów wydawane są również w języku angielskim⁸². Z kolei autorzy zagraniczni publikują w polskich czasopismach⁸³. Łatwiej jest też pokonać trudności związane z tłumaczeniem tekstów obcojęzycznych.

5. Przedstawione rozważania potwierdzają swoistość badań komparatystycznych w prawie rolnym ze względu na cechy przedmiotu regulacji, właściwości samej regulacji, a także powiązanie metody prawnoporównawczej z procesem wyodrębniania się tej gałęzi prawa. Jednocześnie pozwalają mówić o ewolucji przedmiotu takich badań. U zarania prawa rolnego odnosiły się one do całej gałęzi tego prawa, aczkolwiek miały charakter raczej „przybliżania” jego kształtu i rozwoju w poszczególnych porządkach prawnych; dawały możliwość poznania i dokonania porównania. Z biegiem czasu przedmiot porównania został skoncentrowany na badaniu instytucji prawnych.

Wyrazem rozwoju badań prawnoporównawczych jest komparatystyka odnoszona do prawa rolnego jako gałęzi prawa. Zrozumiałe, że w sposób pogłębiony pojawiła się ona dopiero na określonym etapie rozwoju nauki prawa rolnego. Oczywista jest bowiem zależność między badaniami mikro- a makroporównawczymi. Szczegółowe ustalenia odnoszące się do poszczególnych instytucji czy ich zespołów, podstawowych kategorii pojęcio-

---

⁸⁰ R. Budzinowski (red.), *XV World Congress of agricultural law. Contemporary challenges of Agricultural Law: among Globalization, Regionalisation and locality*, Poznań 2018; CEDR, *Food sovereignty, food security and the contribution of agricultural law. XXX European Congress and Colloquium of Rural Law, Poznań, 18–21 September 2019*, Kraków 2023.

⁸¹ I. Härtel, R. Budzinowski (red.), *Food Security, Food Safety, Food Quality*, Kraków 2016; A. Suchoń (red.), *The legal and economic aspects of associations of agricultural producers in selected countries of the world*, Poznań 2020; K. Leśkiewicz (red.), *Legal Protection of Human Health Against the Unsafe Agricultural Food*, Warszawa 2022; G. Spoto (red.), *Legal and Economic Conditions of Planning and Implementation of EU Policies in the Agri-Food Sector*, Napoli 2024.

⁸² A. Suchoń, *Legal aspects of the organisation and operation of agricultural co-operatives in Poland*, Poznań 2019; Ł.M. Sokołowski, *The placing of novel foods on the light of new EU regulations*, Poznań 2020.

⁸³ Przykładem jest „Przegląd Prawa Rolnego”.

wych i koncepcji doktrynalnych są potrzebne do prowadzenia badań dotyczących prawa rolnego jako gałęzi. Z kolei koncepcje teoretyczne, w tym wizja rozwoju prawa rolnego, oraz uporządkowanie aparatury pojęciowej służą prowadzeniu badań dogmatycznych także w aspekcie prawnoporównawczym.

Poszukiwanie odpowiedzi na współczesne wyzwania stojące przed rolnictwem i prawem rolnym spowodowało dalsze rozszerzenie przedmiotu porównywania, ale ujmowanego od strony problemu badawczego, często o charakterze globalnym, a nie od strony poszczególnych systemów prawnych i funkcjonujących w ich ramach instytucji. Takie podejście badawcze jest charakterystyczne, gdy – dla przykładu – chodzi o zapewnienie bezpieczeństwa żywności, bezpieczeństwa żywnościowego i zrównoważonego rozwoju w skali światowej. Realizacja tak sformułowanego problemu wymaga analizy wielu porządków prawnych (prawa poszczególnych państw, prawa regionalnego, np. prawa Unii Europejskiej), a także międzynarodowego prawa rolnego. Zrozumiałe więc jest, że wyniki takich badań mają wielu adresatów.

Rozważania te uzasadniają także twierdzenie, że polscy agraryści mogą pochwalić się sukcesami w zakresie prowadzenia badań prawnoporównawczych w prawie rolnym. Wprawdzie takie pogłębione badania zostały podjęte dopiero w połowie lat 80., ale ich przedmiot, sposób prowadzenia i wyniki są porównywalne z osiągnięciami nauki zachodnioeuropejskiej. Ich przedmiot wyszedł również poza badanie samych instytucji prawnych, objął też prawo rolne jako gałąź prawa, a także problemy, które są rozstrzygane w skali globalnej. U ich podstaw leżą właśnie rozważania Aleksandra Lichorowicza, który przed niemalże czterdziestu laty uzasadnił potrzebę prowadzenia badań prawnoporównawczych w prawie rolnym. Niewątpliwie takie badania są przesłanką rozwoju prawa rolnego i umożliwiają rozwiązywanie problemów związanych z wyzwaniami współczesności.

BIBLIOGRAFIA

- Angiulli G. (red.) (1999), *40 anni di diritto agrario comunitario. Nel quarantesimo anniversario del Trattato di Roma*, Milano.
- Atti del Primo Convegno Internazionale di Diritto Agrario* (1954), Milano.
- Atti delle terze giornate camerti di diritto agrario* (1990), Camerino.
- Ballarin Marcial A. (1978), *Derecho agrario*, Madrid.
- Beuscher J.H. (1954), *Laws relating to Agriculture in the United States*, w: *Atti del Primo Convegno Internazionale di Diritto Agrario*, Milano.
- Blajer P. (2009), *Koncepcja prawna rolnika indywidualnego w prawie polskim na tle porównawczym*, Kraków.

- Blajer P. (2014), *Gospodarstwa rodzinne w USA – status, znaczenie i aktualne problemy*, „Studia Iuridica Agraria” t. XII.
- Bodiguel L., Cardwell M. (2006), *Nuove definizioni di „agricoltura” per un’agricoltura in evoluzione? Francia ed Inghilterra a confronto*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 1.
- Budzinowski R. (1992), *Koncepcja gospodarstwa rolnego w prawie rolnym*, Poznań.
- Budzinowski R. (2002), *Nowa definicja przedsiębiorcy rolnego we włoskim kodeksie cywilnym*, „Studia Iuridica Agraria” t. III.
- Budzinowski R. (2008), *Problemy ogólne prawa rolnego. Przemiany podstaw legislacyjnych i koncepcji doktrynalnych*, Poznań.
- Budzinowski R. (2011), *Profesor Andrzej Stelmachowski jako agrarysta*, „Studia Iuridica Agraria” t. IX.
- Budzinowski R. (2017), *La génesis del derecho agrario en Polonia desde la perspectiva de la experiencia europea*, „Revista de Derecho Agrario y Alimentario” nr 2.
- Budzinowski R. (2018), rec. *Alberto Germanò, L’Istituto di Diritto Agrario Internazionale e Comparato: la storia*, Editoriale Scientifica, Napoli 2017, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 1.
- Budzinowski R. (2019), *Expansión de Derecho Agrario*, „Revista Iberoamericana de Derecho Agrario” nr 10.
- Budzinowski R. (2021), *Czasopisma prawnorolne w Polsce. Uwagi na tle periodyków zachodnioeuropejskich*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” nr 2.
- Budzinowski R. (2023), rec. *J. Martínez, G. Holzer, R. Norer, Grundlagen der Systembildung im Agrarrecht. Zur Eigenständigkeit des Agrarrechts, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 2022*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 2.
- Budzinowski R. (red.) (2018), *XV World Congress of agricultural law. Contemporary challenges of Agricultural Law: among Globalization, Regionalisation and locality*, Poznań.
- Budzinowski R., Goździewicz-Biechońska J. (2018), rec. *Ines Härtel (Editor), Handbook of Agri-Food Law in China, Germany, European Union. Food Security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture, Springer 2017*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 2.
- Carrozza A. (1975), *Problemi generali e profili di qualificazione del diritto agrario*, t. I, Milano.
- Carrozza A. (1989), *Breve storia del diritto agrario attraverso le definizioni*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 3.
- Carrozza A. (1991), *In tema di „comunitarizzazione” del diritto agrario nazionale*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 1.
- Carrozza A. (2001), *Droit agricole comparé: premises historiques et metodologiques*, w: A. Carrozza, *Scritti di diritto agrario*, Milano.
- Carrozza A. (2001), *Les sources „lointaines” du droit rural et leur action sur la scène mondiale*, w: A. Carrozza, *Scritti di diritto agrario*, Milano.
- Casadei E. (1986), *L’insegnamento del diritto agrario nell’Università*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 1.
- CEDR (2023), *Food sovereignty, food security and the contribution of agricultural law. XXX European Congress and Colloquium of Rural Law, Poznań, 18–21 September 2019*, Kraków 2023.
- Costato L. (2001), *Globalizzazione: perchè, quando, come*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 3.

- Czechowski P. (2001), *Proces dostosowywania polskiego prawa rolnego i żywnościowego do prawa Unii Europejskiej*, Warszawa.
- D'Addezio M. (2021), *Le filiere agroalimentari al tempo del COVID-19 in Europa e in Italia. Una sfida tra food security, ripresa dei mercati, tutela del lavoro e dei consumatori, Green Deal, incertezze climatiche*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 2.
- Galloni G. (1961), *Il diritto agrario nelle Costituzioni europee*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 1.
- Gencarelli F. (1987), *Contenuto ed evoluzione del diritto agrario comunitario*, w: *Atti delle prime giornate camerti di diritto agrario comunitario*, Camerino.
- Germanò A. (1988), *Studi sul diritto dell'impresa agricola. Il caso inglese*, Milano.
- Germanò A. (1993), *L'impresa agricola nel diritto spagnolo*, Milano.
- Germanò A. (2017), *L'Istituto di Diritto Agrario Internazionale e Comparato: la storia*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 1.
- Germanò A. (2017), *L'Istituto di Diritto Agrario Internazionale e Comparato. La storia*, Napoli.
- Germanò A. (red.) (1988), *Proprietà e gestione produttiva della terra. 2° Tavola rotonda italo-polacca (San Miniato, 28–30 novembre 1983)*, Milano.
- Germanò A., Romagnoli E. (1975), *L'affitto di fondi rustici nei paesi della Comunità Europea*, Roma.
- Germanò A., Rook Basile E. (1988), *Lineamenti di diritto agrario francese*, Milano.
- Germanò A., Rook Basile E. (2002), *La disciplina comunitaria ed internazionale del mercato dei prodotti agricoli*, Torino.
- Härtel I. (red.) (2017), *Handbook of Agri-Food Law in China, Germany, European Union. Food Security, Food Safety, Sustainable Use of Resources in Agriculture*, Cham.
- Härtel I., Budzinowski R. (red.) (2016), *Food Security, Food Safety, Food Quality*, Baden-Baden.
- Hedemann J.W. (1954), *Gesamtstand des Agrarrechts in der Bundesrepublik*, w: *Atti del Primo Convegno Internazionale di Diritto Agrario*, Milano.
- Hudault J. (2006), *L'évolution et les fondaments actuels du droit rural*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 3.
- Jannarelli A. (2001), *Il diritto dell'agricoltura nell'era della globalizzazione*, Bari.
- Jannarelli A. (2007), *Il fondo agricole nella recente loi d'orientation francese. Luci ed ombre nella modernizzazione dello strumentario giuridico per l'impresa agricola*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 2.
- Jannarelli A. (2018), *Il diritto agrario del nuovo millennio tra food safety, food security e sustainable agriculture*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 4.
- Jannarelli A. (2019), *Comparazione e diritto agrario*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 3.
- Jannarelli A. (2021), *Comparazione e diritto agrario*, w: A. Jannarelli, *Comparazione e diritto agrario. Saggi*, Bari.
- Jurcewicz A. (2000), *Prawo rolne w przededniu wejścia Polski do Unii Europejskiej*, „Studia Iuridica Agraria” t. I.
- Kapała A. (2022), *Legal Instruments to Support Short Food Supply Chains and Local Food Systems in France*, „Laws” t. 11, nr 2.
- Kapała A. (2023), *Krótkie łańcuchy dostaw i lokalne systemy żywnościowe – studium prawno-porównawcze*, Lublin.

- Kapała A., Muñoz Gómez M.J. (2024), *Local food systems in public procurement. A comparative law analysis in four European Union Member States*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 1.
- Kreuzer K. (1983), *Rapporto sullo stato del diritto agrario in Europa*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 1.
- Kroeschell K. (1983), *Il diritto agrario nell’ordinamento della repubblica Federale Tedesca*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 2.
- Leśkiewicz K. (2011), *System jakości produktów rolnictwa ekologicznego. Aspekty prawne*, Poznań.
- Leśkiewicz K. (red.) (2022), *Legal Protection of Human Health Against the Unsafe Agricultural Food*, Warszawa.
- Lichorowicz A. (1964), *Polityka rolna Wielkiej Brytanii w XIX i XX w.*, „Wies Współczesna” nr 9.
- Lichorowicz A. (1967), *Instytucja scalania gruntów w Polsce w rozwoju*, Kraków.
- Lichorowicz A. (1986), *Dzierżawa gruntów rolnych w ustawodawstwie krajów zachodnioeuropejskich*, Kraków.
- Lichorowicz A. (1992), *Szczególne zasady dziedziczenia gospodarstw rolnych w ustawodawstwie krajów zachodnioeuropejskich*, Kraków.
- Lichorowicz A. (1996), *Problematyka struktur agrarnych w ustawodawstwie Wspólnoty Europejskiej*, Kraków.
- Lichorowicz A. (1997), *Ewolucja polskiej definicji prawa rolnego na tle doktryny zachodnioeuropejskiej*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” nr 4.
- Lichorowicz A. (2000), *Status prawny gospodarstw rodzinnych w ustawodawstwie krajów Europy Zachodniej*, Białystok.
- Lichorowicz A. (2007), *Nowy etap legislacyjny w przybliżaniu francuskiej „exploitation agricole” do modelu prawnego przedsiębiorstwa*, „Studia Iuridica Agraria” t. VI.
- Lipińska I. (2016), *Prawne aspekty zarządzania ryzykiem produkcyjnym w USA na przykładzie ubezpieczeń upraw rolnych*, „Studia Iuridica Agraria” t. XIV.
- Malanos N.L. (2022), *La evolution del derecho agrario a 50 años de la „teoria della agrarieta”*, „Przegląd Prawa Rolnego” nr 1.
- Marchiso S. (2000), *Terra e agricoltura nel diritto internazionale dello sviluppo sostenibile*, w: *Agricoltura e diritto. Scritti in onore di Emilio Romagnoli*, Milano.
- Martínez J. (2021), *Sprachliche Herausforderungen an die Rechtsvergleichung im Agrarrecht*, „Przegląd Prawa Rolnego”, nr 2.
- Martínez J., Holzer G., Norer R. (2022), *Grundlagen der Systembildung im Agrarrecht. Zur Eigenständigkeit des Agrarrechts*, Baden-Baden.
- Massart A. (2001), *Sintesis de derecho agrario. Conferencias para Latinoamérica*, Pisa.
- Massart A., Sánchez Hernández A. (red.) (2001), *Manual de instituciones de derecho agroambiental euro-latinoamericano*, Pisa.
- Muñiz Espada E. (2023), *La especialización de los órganos judiciales en derecho agrario*, Madrid.
- Niewiadomski A. (2012), *Gospodarowanie państwowymi nieruchomościami rolnymi w Polsce oraz w Republice Federalnej Niemiec w okresie transformacji ustrojowej po 1989 roku*, Warszawa.
- Nowacki K. (2009), *Badania prawnoporównawcze w ochronie środowiska*, w: J. Boć, A. Chajbowicz (red.), *Nowe problemy badawcze w teorii prawa administracyjnego*, Wrocław.

- Paliwoda J. (1979), *Il problema della posizione del diritto agrario nel sistema giuridico polacco*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 4.
- Pastuszko R. (2019), *Dostęp do zasobów gruntów rolnych w procesach globalizacji. Zagadnienia prawne*, Lublin.
- Piątowski J.S. (1974), *La succession et le partage d'une exploitation agricole dans le droit polonais*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 3.
- Romagnoli E. (1960), *La disciplina della proprietà terriera e dell'impresa agraria con particolare riferimento al godimento dei fondi rustici nella legislazione italiana ed in alcune legislazioni europee*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 1.
- Sánchez Hernández A. (2000), *El derecho agrario en España: perspectiva histórica y prospectiva*, „Derecho Agrario y Alimentario” nr 37.
- Sánchez Hernandez Á. (2018), *Desafíos actuales del Derecho Agrario: entre las experiencias locales y las estrategias globales*, w: R. Budzinowski (red.), *Contemporary challenges of Agrucultural Law: among Globalization, Regionalisation and Locality*, Poznań.
- Sokołowski Ł.M. (2017), *Prawne aspekty wprowadzania nowej żywności na rynek unijny*, Poznań.
- Sokołowski Ł.M. (2020), *The placing of novel foods on the light of new EU regulations*, Poznań.
- Spoto G. (red.) (2024), *Legal and Economic Conditions of Planning and Implementation of EU Policies in the Agri-Food Sector*, Napoli.
- Stelmachowski A. (1964), *Les refléts juridiques de la planification en l'agriculture en Pologne*, w: *Atti della seconda assemblea, Firenze, 30 set. – 4 ott. 1963. La pianificazione e i suoi limiti in agricoltura, istituti giuridici e strumenti creditizi*, t. III, Firenze.
- Stelmachowski A. (1967), *Le remember rural en Pologne*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 4.
- Stelmachowski A. (1972), *Évolution de la notion de droit agraire dans la doctrine polonaise et d'autres pays socialistes*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 1.
- Suchoń A. (2016), *Prawna koncepcja spółdzielni rolniczych*, Poznań.
- Suchoń A. (2017), *Prawne determinanty rozwoju spółdzielni rolniczych w krajach Unii Europejskiej. Aspekty europejskie, krajowe, regionalne*, „Studia Iuridica Lublinensia” t. 26, nr 1.
- Suchoń A. (2019), *Legal aspects of the organisation and operation of agricultural co-operatives in Poland*, Poznań.
- Suchoń A. (red.) (2020), *The legal and economic aspects of associations of agricultural producers in selected countries of the world*, Poznań.
- Szymczak I. (2014), *Metoda nauki o porównywaniu systemów prawnych*, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny” nr 3.
- Tokarczyk R. (2008), *Komparatystyka prawnicza*, Warszawa.
- Tomkiewicz E. (2000), *Limitowanie produkcji w ustawodawstwie rolnym Wspólnoty Europejskiej na przykładzie kwot mlecznych*, Warszawa.
- Welan M. (1984), *Il diritto agrario in Austria*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 3.
- Wierzbowski B. (1985), *Prawo ubezpieczeń społecznych w przebudowie ustroju rolnego*, Toruń.
- Winkler W. (1983), *La conception de l'agrarietà, ses rapports avec la theorie generale du droit et son influence sur l'elaboration d'une theorie du droit agraire dans la Republique Federale d'Allemagne*, w: A. Massart (red.), *Impresa zootecnica e agrarietà*, Milano.

- Winkler W. (1986), *Récents développements de la doctrine du droit agraire dans la République fédérale d'Allemagne*, „Rivista di Diritto Agrario” nr 1.
- Winkler W. (2009), *Besondere Sicherheiten in der Landwirtschaft nach französischem Recht*, „Jahrbuch des Agrarrechts” t. IX.
- Wróbel A. (2016), *Badania prawnoporównawcze w prawie karnym na przykładzie systemów prawa karnego Polski, Ukrainy oraz Rosji – od teorii po praktykę*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne” nr 4.
- Zieliński A. (1971), *Komasacja gruntów w Szwajcarii*, „Przegląd Geodezyjny” nr 1.